

МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ*

ГОРЊЕ СРЕДИЦЕ

Средиште српског народа западне Билогоре

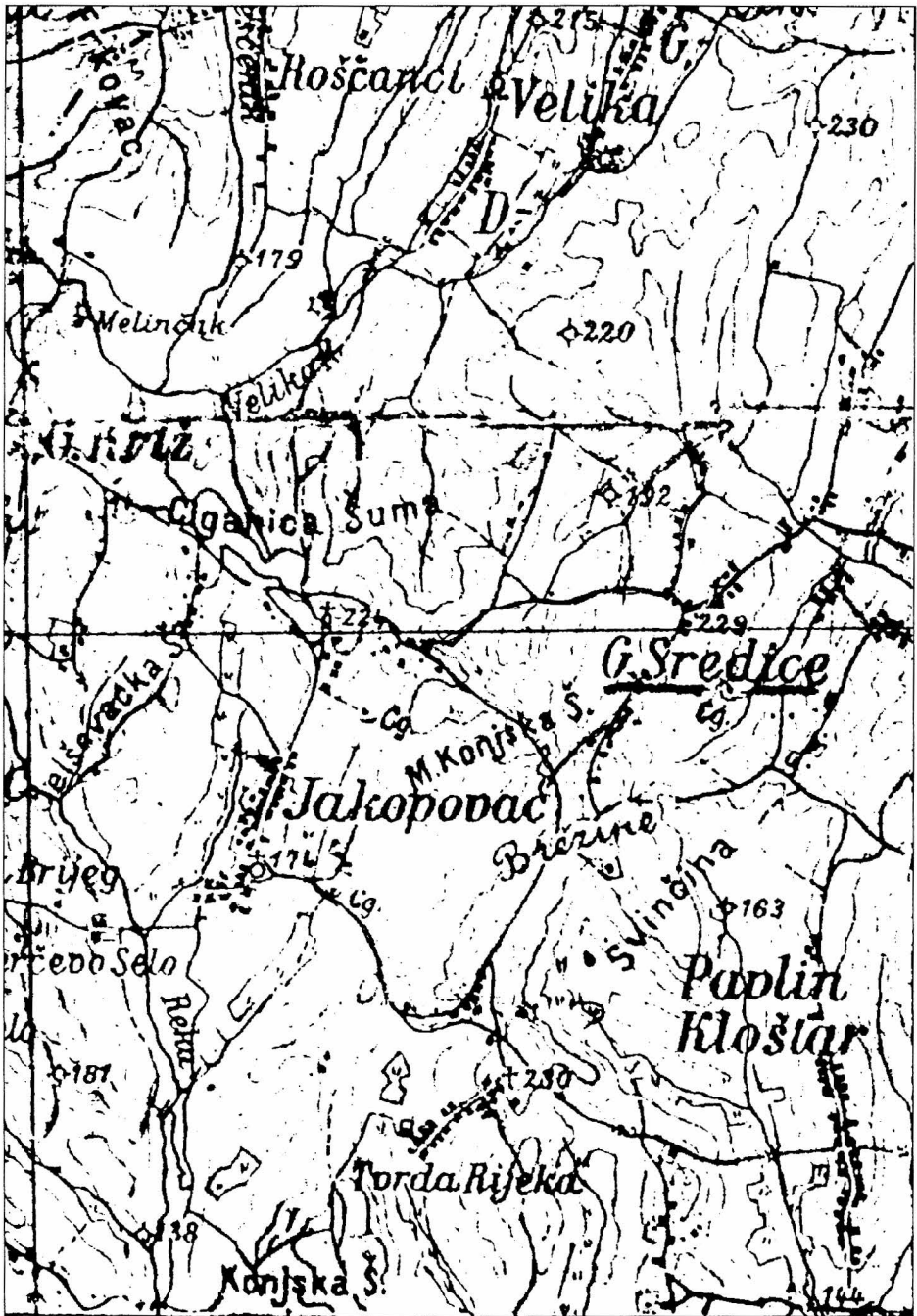
Увод. У посљедњем грађанском рату (1991-1995) на територији друге, социјалистичке Југославије, српски народ је претрпио најтежи географско-историјски пораз, послије турске инвазије овог дијела Европе. Резултат тога је губитак око половине српског етничког простора (СЕП) изван СР Југославије. Истовремено је дошло до протјеривања већине Срба из Хрватске и великог дијела Босне и Херцеговине. Они су највећим дијелом смјештени у Војводини, околини Београда и на простору ентитета Република Српска. Зато је праћење насељавања и постојања српског народа на простору Хрватске преко догађаја у посљедњем рату, циљ оваквих посматрања.

Географски смјештај и положај. Село Горње Средице је смјештено непосредно сјеверно од савско-дравског развођа на Билогори (на око 230 м надморске висине, док се православна црква налази на коти од 229 м). Атар села заузима површину од 1306 ха или нешто више од 13 км². Село се налази западно од села Пољанчани, које се налази на цести Бјеловар-Новиград Подравски. Село је са три стране окружено шумом, а само му дио источне стране према цести има њиве и ливаде. На истоку се граничи са атаром села Пољанчани, на југу са шумама Свинчине, Брезине и Малом Коњском Шумом. На западу је граница у комплексу Циганица Шуме, ниже које је село Јакоповац, а на сјеверозападу иза шуме су села Доња и Горња Велика. На сјевероистоку иза шуме се налазе села Горњи Мости и на цести Доњи Мости.

Географски положај села се огледа у географском односу према главним градским насељима у Бјеловару, који је на југу око 15 км ваздушном линијом, а цестом око 20 км. Исто је таква удаљеност од града Копривнице на сјеверу, али цестом око 28 км.

Геолошка грађа и рељеф. Подручје западне Билогоре углавном је изграђено од геолошки веома младих седимената плеистоцена (дилувија), чија се старост креће око 1,8 милиона година, а састоји се од седимената глине, иловаче, пијеска и гдје-гдје остацима леса-прапора. У долини Комарнице, ниже насеља, њеном алувијалном равни, превладавају најм-

* Редовни професор универзитета у пензији. Бањалука Вождовачка 26/III. Рад примљен 27. 10. 1999.

Сл. 1. Смјештај села Горње Средице (са карте ВГИ Р 1:100 000 лист Чаковец, повећано на Р 1:50 000)

лађи геолошки седименти, који су представљени ријечним наносима глине, иловаче и рјеђе пијеска.

У тектонском погледу атар села Горњих Средица се налази око или на самом западно-билогорском уздужном расједу, који дијели Билогорски масив на западни дио хорстовског типа, док се на источном дијелу налазе антиклинале (1,57-58). Подручје Билогоре се налази у фази неотектонског уздицања и то израженије на сјевероистоку (2,528-529). Билогора представља у погледу рељефа самостално побрђе које се састоји од дугачких била, релативне висине 150-200 м, између којих су долине (3,173). Нешто више брежуљкасто земљиште Билогоре је настало флувиоденудацијским начином и блоковске (хорстовске) је морфоструктуре западно од Бјеловара и борано-блоковске источно од Бјеловара (4,174-175). Главни уздужни потолински расјед Билогоре има расједни скок 2000-4000 м у нивоу темељног горја.

Рељеф села има благе облике, који лагано прелазе из ријечне низине Комарнице (у атару села најнижа тачка је око 180 м према цести код Пољанчана а на изворишном јужном краку око 220 м) (5). Највиша кота у атару села може бити она од 230 м сјеверно до села на путу према селима Великој и Мостима. Рељеф се знатно више снижује у долини Комарнице, прецизније код њена четири изворишна крака, од југа до сјевера у западном дијелу атара. Нагли је пад рељефа од православне цркве до Комарнице од преко 30 м на раздаљини од око 700 м. Рељеф има ребраст профил у јужном и сјеверном дијелу због флувиоденудацијског рада мањих притока ријеке Комарнице. Због тога, такве узвисине, које се идентично спуштају на исток и запад, а падају према Комарници, народ зове бреговима. Тако је изглед и тип насеља одређен рељефом. Постоји 5 низова кућа на бреговима: Горњани, Новаковића бријег, Павловића бријег, Матића бријег и Кокиров бријег.

Сеоски атар заузима већину терена изнад 200 м висине, на којима су шумски простори, виногради и мањи дио ораница. Већи дио ораница је испод 200 м, док су ливаде на најнижем земљишту поред Комарнице и њених притока.

Климатске прилике. Овај дио Хрватске има умјереноконтиненталну климу са средњом јануарском температуром између 0°C и -1°C и јулском између 21 и 22°C. Средња годишња температура ваздуха се креће између 10 и 11°C, док је средња годишња количина падавина између 800 и 900 мм. По Көрреповој класификацији ово подручје припада умјерено топлој и влажној клими. Максимум падавина је у касно прољеће и рано љето (мај-јун), што значи да припада континенталном режиму падавина. Секундарни максимум падавина је у касној јесени. Јесен је топлија од прољећа, што је важно за највећи дио пољопривредних култура (зрење и сјетва).

Тло. припада типу подзола-пепељуша насталог на искрченим шумским земљиштима. Тла су на бреговима боља, брже се рјешавају вишка воде, а имају и више сунца. У ријечним долинама тла су псеудоглејног карактера и мање погодна за оранице. Зато тла Горњих Средица, као и овог дијела Хрватске траже стално ђубрење, некад само стајским, а данас мјешовито стајско-хемијским ђубривом.

Вјековним марљивим радом генерација пољопривредника природно тло слабијег, пепеластог или смеђег шумског земљишта, претворили су у вриједно антропогено тло, које се нажалост у савременим приликама све слабије користи и економски запушта. То је једна од посљедица потешкоћа друштва, која се налазе у транзицији друштвених односа.

Некад добра грабова шума Свинчине, јужно од главног дијела насеља, посјечена је пред II свјетски рат и споро се опоравља. Други, главни дио шуме Свинчина има углавном букову, хрстову и грабову структуру. Најбоље очувана је Шума Циганица са старим шумским ресурсима.

Данашњи изглед сеоског пејзажа Горњих Средица састоји се од три главна елемента: шуме (храст, граб и буква) са три стране села; обрадивих површина (оранице, виногради, вртови и воћњаци), ливаде и нешто пашњака и необрадивог земљишта поред водених токова. Трећи елемент је само насеље разбијеног типа на пет брегова, али и окупљено у дијелу званом Горњани, гдје се налази центар насеља (Дом, школа, црква, трговине и др.). У аграрном пејзажу обично на међама парцела налазе се појединачна стабла храста, јасена, врба и жоха. У воћњацима превладавају стабла шљива и јабука, рјеђе крушака и ораха.

Историјски развој простора Средица Горњих. Први писани документи о имену и простору Средица се јављају у другој половини XIV вијека, у бројним расправама за земљишне посједе између племића или у црквеним жупама. "U srednjovjekovnim dokumentima ove su Sredice zapisane kao "Jakozerdahel" i odgovaraju današnjim Velikim Sredicama jugozapadno od grada Bjelovara. Te se Sredice zovu takode Donje Sredice za razliku od Gornjih Sredica koje su se nalazile sjeverno od Jakopovaca u župi Mosti. Ove su Gornje Sredice zapisivane u dokumentima jednostavno kao "Zerdahel" (6,3) Године 1362. издана је исправа у Копривници, којом се земљишни спор у Коњској рјешава са спомињањем имена Средице." Jedan od medaša među njihovim posjedima jest i velika cesta kojom se od Sredica dolazi u trgovište Rovišće (7,29 prema Cod. dipl. XIII, 219-220). Од 1373. године у сусједном селу Павлин Клоштру се налази самостан Стреза. Павлини бјеже пред Турцима у самостан Лепоглава половином XVI вијека. Краљ Жигмунд даје 23. свибња 1393. године ровишћанске посједе вицебалатину Мартину Држанићу Средичком (Ders de Zeredahel). Богати феудалац Држанић имао је у својој власти госпоштије Тополовац и Ђурђевац, те неке дијелове Стрезе и друге мање посједе (7,40-41).

Turci se pojavljuju prema pisanim dokumentima prvi put pustošenjem kraja 1505. godine oko Konjskog Svetog Damankusa (данас село Доманкуш око 6 км југозападно од Горњих Средица. МБ) (7,38). Посљедњи и највећи успјеси турских освајања у овом дијелу Хрватске везани су за 1552. годину, кад је Улама паша освојио јаку тврђаву и град Вировитицу, а предале су му се тврђаве у Чазми и Дубрави. Тада су, а можда и прије уништене тврђаве и насеља, јер се послје ове године више не спомињу: Гудовац, Ровишће и Тополовац. Аустројска војна власт из Граца оснива 1540. године Словинску или Виндску Војну крајину на опустошеном подручју између ријеке Илове на истоку и ријеке Глоговнице на западу. Граничне утврде су остале у Ђурђевицу, обновљена у Тополовцу, Цирквеној, Врбовцу и Иванићу.

Насељавање српског становништва на западној Билогори. За разлику од подручја Калника на коме постоји насељавање српских војника од полови-

не XV вијека, на Билогору се српско становништво насељава половином XVI вијека. Послије 1540. године, кад је основана Словинска Војна крајина са сједиштем генерала у Вараждину и зато се касније назива Вараждинска. Друге миграције су биле током XVI, из сјеверних крајева данашње Србије и других крајева... Ова насеља спустила су се са Калничких гора постепено и све више и по северозападним косама Билогоре (8,154-155). Посебну пажњу заслужују преласци двају војвода са турске на аустријску страну 1551. године, Ивана и стрица му Плавше Маргетића, који су превели 49 коњаника и 53 пјешака заједно са обитељима. Оба су те исте године признати за аустријске граничне капетане (9,180). У почетку су обитељи ових ратника биле смјештене у дворцу насеља Вержеј на обали Муре између Радгоне и Љутомера. Са организовањем границе они долазе својим члановима војницима на саму границу. Иван се настанио по Калничком горју и основао село Иванац (данас Иванец Лудбрешки, иако у опћини Копривница, који је и 1991. године имао већинско српско становништво - МБ). Плавша се са својим пјешацима настанио на сјеверним падинама Билогоре, гдје је основао село Плавшинац, седиште парохије (8,160). Ове, треће миграције обухваћају време од 1540 до 1597. године и оне чине преко трећине укупног броја Срба у овој области. Живе по селима парохија Плавшинаца и Горњих Средица и донекле Ровишта на јужној страни западног дела Билогоре (8,159). Иако не располажемо документима о времену и родовима који су населили Средице, добро долазе спискови војника који су служили као крајишници у утврдама Словинске крајине из 1606. и 1651. године.

Најстарије српске родове са презименима идентичним у Горњим Средицама налазимо код рода 1. МАТИЋА, јер је Новак изведен са групом од 91 крајишника Срба из Кусоња, Дерезе, Цикота и Пргомелја у Славонији, који су 12. маја 1600. године (9,181) насељени око Ровишта, а затим основали истоимено село Пргомелј код Гудовца. 2. НОВАКОВИЋИ су стари и веома бројни крајишки род, а изведени су такође 1600. године (Радивој), а већ 1606. године служи Радоје Новаковић у крижевачкој капетанији (9,182). Исте године служе Вукосав и Хранислав Новаковић у Св. Ивану (Жабно-МБ), док Радмил Новаковић служи као граничар 1606. године на славонској граници у Ровишћу (9,182-183). Према платном списку из 1626. године носио је војводско звање у Ровишћу Комнен Новаковић (9,44). Исти војвода Комнен је са војводом Иваном Пејашиновићем из Црквене 24. јула упао са 2000 граничара у Турску, саставши се за полазак у Беловару, а против наређења барона Векслера великог крижевачког капетана (9,48). Војвода Комнен Новаковић је на платном списку у Ровишћу 1630. (9,51). 3. ПОПОВИЋИ су такође стари српски крајишки род, чија се већина налазила на Жумберку. Јован и Никола Поповић служили су 1651. године као хусари у крижевачкој капетанији (9,186-187). 4. ПУТНИКОВИЋИ су стари крајишки род, чији се члан Вуковој спомиње 1651. године као хусар у крижевачкој капетанији (9,185). 5. РАДОШЕВИЋИ су стари крајишки српски род идентични са погрешно записаним Радошовићима. Тако су као војници служили у Ровишћу већ 1606. године Радота и Сретен Радошевић. Исте 1606. године према попису војника служио је у Св. Ивану (Жабно-МБ) граничар Рајин Радошевић (9,182-183). Граничари Иван и Вучина Радошевић служили су у Св. Ивану (Жабно-МБ)

1606. године (9.183). 6. ПАВЛОВИЋИ су стари крајишки српски род са бројним обитељима. Код Ивића је уписано чак 12 имена војника, од којих су шест из Словинске Војне крајине. Тако је 1606. године служио Божић Павловић у Ровишћу (9,182-183). Морамо напоменути да радови Павловића постоје у Гудовцу, Коренову и Пргомељу.

У Ивићевом раду Миграције Срба у Славонију нема ових средичких крајишки, старих српских радова: 1. БАЋА са крсном славом Ђурђевдан, 2. БОГАВАЦ са крсном славом Никољдан, 3. БРКОВИЋИ највећи власници земље у селу сјеверно од потока Комарнице, 4. ДРАЖИЋИ, 5. ЈУРЈЕВИЋИ, 6. КОКИРИ, стари крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 7. ОБРАНОВИЋИ су стари крајишки род у селу, 8. РАДАНЧЕВИЋИ су стари крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 9. РАДОТОВИЋИ су стари средички род са крсном славом Никољдан, 10. РАСТОВАЦ је такође стари српски крајишки род са крсном славом Ђурђевдан, 11. РАДЕЛИЋИ су стари род са крсном славом Ђурђевдан.

Из XVII вијека пажњу заслужује један важан податак за три крајишка села. "Три граничарска села Горње Зделице, Средице и Пољанци (Пољанчани-МБ) замолише у јуну 1660. цара Леополда, да их с обзиром на то, што су одвише удаљени од Крижеваца, одузме од крижевачке и припоји копривничкој капетанији, где ће моћи лакше обављати војну дужност. Цар затражи извештај од Ратног Савета и добивши повољан одговор, испуни жељу ових српских села (9,113). Ми примјећујемо да Горње Зделице никада нису биле насељене српским становништвом. Приликом развојачења Војне крајине 1871. године ова три села су вјероватно са "кумпанијом Капела" укључени у бјеловарски котар.

Сл. 2. Православна црква Св. Николе из 1704. године обновљена 1990. године

Први писани податак о православној цркви у Средицама датира из 1704. године, кад су царске двери цркве изграђене од Кузме Дамјановића (10,111). Сасвим је сигурно да је прије ове, постојала старија, вјероватно дрвена црква из XVII вијека. Црква је на koti 229 м и види се из далека. Најближи манастир је Лепавина, на граници Билогоре и Калника, удаљена од села 14 км билогорским путевима. Средичка црква обновљена је тек 1990. године.

У II свјетском рату црква је доста оштећена, а зграда парохије запаљена. Пред тај рат парох у Средицама је био Душан Кашић, познати научник и професор богословије у Београду.

Развој становништва Горњих Средица. За XVIII вијек имамо податке Р. М. Грујића о броју домова по насељима за године 1732, 1755, 1764 и 1769. С обзиром на познавање чињеница, мишљења смо да су подаци о броју кућа за године 1732. и 1755. нереално високи, за разлику од података за 1764. и 1769. годину, који су сасвим вјероватни. Тако су Средице у 1755. години имале 56 православних домова, а 1764. и 1769. године само 19 домова.

Прије регуларних државних статистичких пописа имамо податке Р. М. Грујића о броју домова и душа у Средицама Горњим за 1809. годину, кад су Средице имале 14 домова са 182 душе и за 1839. годину, кад је село имало 15 домова са 176 српских душа (10,222). Тада је у једном дому живјело просјечно 13, односно 12 чланова великих, патријархалних крајишких породичних задруга.

Развој становништва Горњих Средица приказује табела 1.

Година пописа пописа	Број становника	Број српских домова	Срби	и %	Број чланова домаћинства
1857.	252				
1869.	283	27	230	81%	8,5
1900.	472	51	312	66%	6,1
1931.	567	67	281	50%	4,2

(10,222 и 11,90-91)

У току седамдесет година становништво Горњих Средица порасло је за преко два пута. Српско становништво показује другачији развој. Број њихових домова се удвостручио, али број се повећао само за 1/5! Број чланова у домаћинству је пао са 8,5 на 4,2 члана. У периоду 1900-1931. године број Срба се смањио за 31 лице и пао на половину укупног становништва. Започео је процес изумирања српског становништва као и у цијелом западном периферном подручју на ком је на западном дијелу Билогоре у том раздобљу пораст становништва имала само 1/4 насеља (12,214). Истовремено са апсолутним опадањем-изумирањем српског становништва расте број досељеника католичког, хрватског становништва из Подравине и Загорја.

Развој становништва послје II свјетског рата приказује слиједећа табела:

Табела 2. Развој становништва Горњих Средица у периоду 1948-1991. године

Година пописа	Број станов.	Број станов.	Домаћин-ства	Хрвати	Срби	%	Југо-словени	Остали
1948	517	1953:1991	145	-	264	51	-	-
1953	571	100	152	-	-	-	-	-
1961	527	92	145	-	-	-	-	-
1971	382	67	115	-	-	-	-	-
1981	327	57	-	208	41	12	76	3
1991	255	45	83	174	62	24	12	7

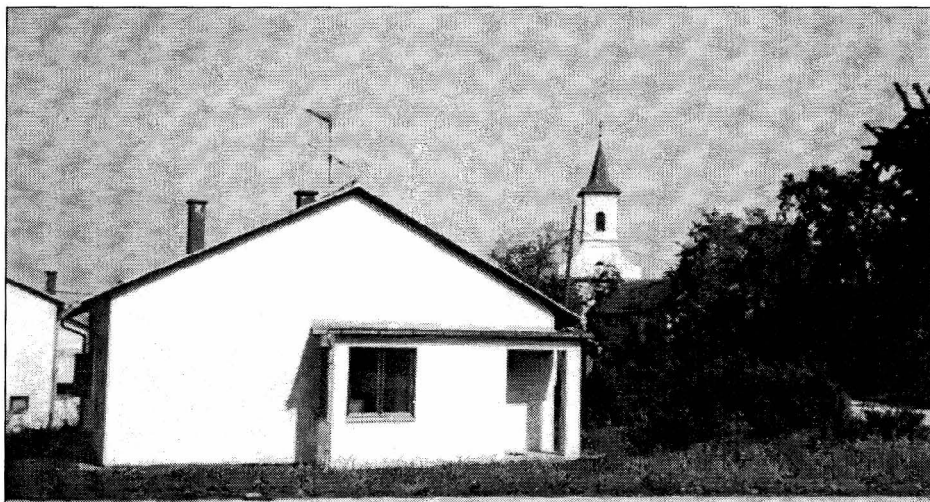
(Пописи становништва од 1948. до 1991. године)

Снажан процес напуштања села (депопулација и деаграризација) захватило је и ово удаљено село од градова, тако да данас има мање становника него 1857. године или мање од половине оног у 1953. години! Домаћинство је у 1991. години имало само 3,1 члана! У селу је остало углавном старије становништво. Српско становништво се исељавало, али још више изумирало или се као у 1981. изјашњавало за Југословене (76 лица или 23% укупног становништва односно два пута више од броја Срба, што се исправило у попису 1991. године, кад је број Срба порастао на 1/4 укупног). Број је повећан на рачун групе Југословени са којима је нехрватског становништва било укупно 31%.

Српско становништво је страдало 1941. године одвођењем у логоре (Даница у Копривници, Јасеновац и Јадовно). Љета 1941. године из Горњих Средица исељене су ове српске породице у Србију, углавном у село Корацицу код Младеновца: 1. Брковићи, 2. домаћинства, 2. Дражић, 3. Кокири, 4. Јурјевић, 5. Новаковић, 6. Обрадовићи, 7. Павловићи, 8. Поповић, 9. Растовац. То значи да је готово половина стариначких српских родова била исељена у Србију 1941. године. Готово сви су се они вратили на своја опљачкана имања.

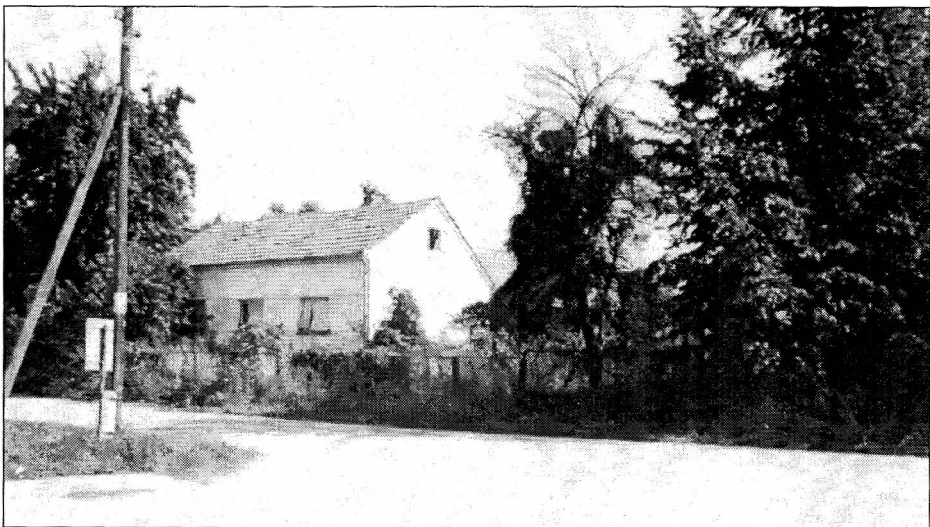
Горње Средице су у II свјетском рату биле чувено партизанско село, које је од миља прозвано "Мала Москва". У јесен 1941. године у селу се налази Окружни комитет КПЈ за Бјеловар. Послије тешког пораза крајем 1941. устанак се распламсава у 1943. години. У селу је сједиште Команде подручја Бјеловар са командантом Јосипом Парагом, из Г. Средица. У селу постоји телефонска централа, амбуланта, радионице и друго. Село је паљено 18. априла 1944. године, кад је у ватру бачено неколико сељана.

Послије рата, у селу је дуже вријеме постојала сеоска задруга на имању Брковића, а затим наступа опадање села, упркос добивању асфалтне цесте за Пољанчане. Спомен дом је направљен у селу тек 1988. године, а отворио га је прослављени командант са Билогоре, генерал Милош Манојловић-Мима.

Сл. 3. Спомен дом у селу Г. Средице (1988)

У годинама рата (1991-1995) из Горњих Средица иселило се због еуфорије хрватског национализма, углавном преко Мађарске на бази размјене имовине. неколико српских обитељи (Раданчевићи са 2 обитељи, смјештени у Хртковцима и Голубинцима, Радошевићи и још неколико). У селу данас постоји петнаестак српских кућа, углавном са старијим становништвом. Свега неколико од њих имају дјецу. Сходно томе, старо српско, крајишко село Горње Средице осуђено је на брзо нестајање српског становништва, како због изумирања, тако и због процеса убрзане асимилације.

Сл. 4. Напуштена кућа Радошевић Ђуре, избјеглог у Србију 1992. године

Из доба Крајине у Горњанима, дијелу села постоји велики сеоски бунар, дубине од преко 20 метара са четири точка, да се вода може истовремено грабити са четири стране.

Крупних топонима у овом селу је мање, него што би се очекивало. Поред наведених шумских комплекса, ораничне површине - поља носе називе: Ограде, оранице око кућа; Јасење, оранице и ливаде према селу Велика; Долови су ливаде поред потока Комарнице. Тешко објашњив је топоним Богар за бријег према селу Јакоповац. Топоним Зидине, налази се на земљи Брковића, сјеверно од села, према Мостима. Постоји предање, да је ту у предтурско доба постојала католичка црква.

Разматрали смо Горње Средице, српско крајишко насеље, настало почетком XVII вијека у оквиру Словинске војне крајине, у средишњем дијелу западне Билогоре. Српско становништво је чинило већину у селу све до половине XX вијека. У II свјетском рату добар дио српског становништва је исељен у Србију, али су се сви вратили послје рата. Српско становништво нагло изумири у XX вијеку. Као трајан спомен на њега остаје велика црква (данашња из XVIII вијека) са старим гробљем. Често је оваква судбина огранака народа, који су предалеко отишли од матице.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Živko Pletikapić i dr.: Geologija i naftoplinonosnost Dravske potoline, Geološki vjesnik 17, Zagreb 1964.
2. E. Pregolović i dr.: Primjena morfometrijskih metoda u rješavanju struktumno-tektonskih odnosa na područje Bilogore (Sjeverna Hrvatska), Geološki vjesnik 22, Zagreb 1969.
3. I. Gams: Geološki i petrografski sastav. Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1990.
4. Andrija Bognar: Geomorfološka karta Jugoslavije 1. Morfostrukturna karta, Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1990.
5. Војногеографска карта, лист Чаковец, Р:100 000, VIII, Београд 1931.
6. Dr Josip Buturac: Povijest rimokatoličke župe Bjelovar-Slav. Požega 1970.
7. Dr Josip Buturac: Rovišće. Povijest Rovišća. Kutina 1975.
8. Рад. М. Грујић: Најстарија српска насеља по северној Хрватској (до 1597. год.). Гласник српског географског друштва, св. 2. Београд 1912.
9. Др Алекса Ивић: Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. стољећа. САН. Насеља и порекло становништва. књ. 21. Суботица 1926.
10. Др Рад. М. Грујић: Пакрачка епархија. Историјски-статистички преглед. Нови Сад 1930.
11. Dr Dragutin Feletar: Suvremene promjene u prostornom rasporedu stanovništva općine Bjelovar do 1991. godine. Bjelovarski zbornik, 4-5, Bjelovar 1994.
12. Miloš Bjelovitić: O izumiranju srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Zbornik radova XIII kongresa geografa SFRJ. Priština 1991.